

**Ղարաբաղը հայ - ռուսական քաղաքական
հարաբերությունների համատեքստում հարցի շուրջը
(XVIII – XXI դ. սկիզբ)
Գաղապան Ս. Վ.**

Հոդվածում ամփոփվում է Ղարաբաղի տեղը հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունում համատեքստում սկսած XVIII դարի սկզբից մինչև մեր օրերը: Հարցը հանգեցնում է հետևյալին. որն այդ հարաբերությունների ռազմավարական հիմնախնդիրը և ինչպես է ներկայացված այն հայրենական պատմագրության մեջ:

Հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների ուսումնասիրումը միշտ եղել պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում: Սկսած XVII դ. վերջից այդ հարաբերությունները Ղարաբաղը որոշիչ դեր է խաղում:

Հարցը, որը մեզ հետաքրքրում է, հանգեցնում է հետևյալին. ինչպիսին էր Ղարաբաղը պատմական տեղը հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերություններում, որն էր այդ հարաբերությունների գլխավոր ռազմավարական հիմնահարցը և ինչպես է այն արտացոլվել պատմագրության մեջ:

Նշված ժամանակաշրջանում Հարավային Կովկասի անցումը Ռուսաստանի քաղաքական ազդեցության ոլորտին պայմանավորված էր ոչ միայն Վրաստանի կողմնորոշումով, այլև նաև Ղարաբաղով: Հայոց պետականության բացակայության պայմաններում Ղարաբաղի քաղաքական կրոնական գործիչները երկրամասի ազատագրումը և պետականության վերականգնումը կապում էին թե Եվրոպայի, այլ Ռուսաստանի հետ: Դա եղել է որոնումների և հույսի շրջան:

Ղարաբաղի դերի բարձրացումը հայոց ազգային ազատագրական շարժման գործում բացատրվում է մի շարք հանգամանքներով.

ա) մեկիքությունների առկայությունը Ղարաբաղում.

բ) մեկիքությունները որպես պետական իշխանության հատուկ կառավարման ձև.

գ) յուրաքանչյուր մեկիքական իշխանություն ուներ իր ռազմական պոտենցիալ ուժը (մինչև 1000 զինվոր).

դ) Ղարաբաղն ուներ հոգևոր միաբանության կենտրոն՝ հանձինս Գանձասարի:

Վերը նշվածը հիմք է հանդիսացել XVIII դարի ռուսական պետական գործիչների համար Ղարաբաղը դիտարկել որպես ռազմավարական և ամուր հենակետ հարավային Կովկասում հանրապետական պետության վերածննդի ընթացքում:

Ամբողջ խորհրդային շրջանի պատմագրության միջով կարմիր թելի պես անցնում է գաղափարը, որ հայոց պետականության վերականգնման գործընթացի մենաշնորհը պատկանում է Ռուսաստանին:

Հարց է ծագում՝ ինչն է դրդել Ռուսաստանին, դառնալու հայոց պետականության վերականգնման գործընթացի գալթակղիչը, ալտրոիստական ցանկություններից ելնելով, թե սեփական շահերից:

Միանշանակ պետք է նշել հետևյալը՝ մենք չենք ընդունում նշված գաղափարը՝ որպես բացարձակ ճշմարտություն, իբր ի շնորհիվ Ռուսաստանի, որպես « ավագ եղբոր », վերականգնվել հայկական պետությունը: Ստացվում է այն, որ հայերը ընդունակ չէին սեփական ազգային պետականությունը վերականգնել, որը մենք կանվանենք « ռուսոֆիլական » տեսության դրսևորում մեկ հայրենական պատմագրության մեջ:

Օբյեկտիվ իրականությունը պահանջում է պնդել, որ հայոց պետականության վերածնունդն առաջին հերթին հայ ժողովրդի հոգևոր, սոցիալ-տնտեսական զարգացման և ազգային ազատագրական պայքարի արդյունք է:

Նման տեսակետը չի ամենաում Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի գործում: Պարզապես ժամանակն է հրաժարվել խորհրդային կայսրական գաղափարներից, որով ներծծված է ամբողջ մեր պատմագրությունը՝ որպես հայ ժողովրդի պատմության էջերը նվաճող երևույթ: Միայն այդ դեպքում Ռուսաստանը կգրավի իր արժանի տեղը որպես շահագրգիռ կողմ ոչ ավել՝ իր հակասական արտաքին քաղաքականությամբ XVIII դարի սկզբից մինչև մեր օրերը: Իրա ապացույցն է հայոց մեծերի դիրքորոշումը՝ սկսած Իսրայել Օրոց մինչև Ռոբերտ Քոչարյան, որով Ռուսաստանը դիտվում է որպես շահագրգիռ կողմ, այլ ոչ թե փրկիչ, որի հետ ճիշտ, նպատակային արտաքին քաղաքականություն վարելու դեպքում, չանտեսելով ուրիշներին, հայ ժողովուրդը կարող է անել հաջողություն:

Մեր եզրահանգումները տվյալ հայացի վետաբեռնալ հետևյալն են.

1. Սկսած XVII դարի վերջից պատմական Հայաստանի Ղարաբաղ-Սյունիք հատվածը դառնում է հայ ազգային-ազատագրական պայքարի կենտրոն, իր մեջ իմաստավորելով հայոց պետականության վերածննդի գաղափարը:

2. Հայոց մեծերը ճշված պահին կարողացել են Ռուսաստանը առանձնացնել մյուս երկրներից՝ որպես ավելի շահագրգիռ կողմ հայկական պետականության վերականգնման հարցում:

Նրանք գտնում էին՝

ա) որ վերածնված հայկական պետությունը կկազմավորվի ղարաբաղի կենտրոնաձիգ ուժերի շնորհիվ.

բ) որ այդ պետության գոյատևումը հնարավոր է Ռուսաստանի հզոր թիկունքի միջոցով:

3. Հայ աշխարհիկ և կրոնական գործիչների քաղաքական հեռիզմը համահունչ էր ռուսական պետության նպատակներին:

Ռուսական արքունիքը մինչև XVIII դարի վերջը ելնելով իր պետության շահերից սկսում է վարել լուրջ քաղաքականություն կովկասյան հատվածում, ընդհուպ մինչև Պարսկաստանի և Թուրքիայի հպատակության տակ գտնվող հայկական տարածքների հիման վրա հայկական պետության կազմավորումը: Դա կատարում է ոչ թե հայ ժողովրդին անշահախնդիր օգնություն ցույց տալու համար, այլ առաջին հերթին սեփական շահերից ելնելով: Այդ մասին առկա են բազմաթիվ փաստեր:

XIX դարի սկզբից նա հրաժարվում է նախկին քաղաքականությունից և անցնում է հայկական հողերին տիրանալու քաղաքականությանը (1805, 1813թթ.):

Համաձայն առաջինի (1805թ.) Հայաստանի արևելյան մասը, Ղարաբաղը որպես ինքնուրույն ազգային պետական միավոր ընդունում է Ռուսաստանի հպատակությունը, իսկ երկրորդի՝ (1813թ.) Ղարաբաղը մտնում է Պարսկաստանի կազմի մեջ: Դրանով հանդերձ, Ղարաբաղը, որտեղ պահպանվում էին հայկական պետականության մնացորդները, պայքարելով ազատության համար, հայ- ռուսական քաղաքական հարաբերություններում հատուկ նշանակության դեր խաղաց.

ա) հայ ժողովրդի ազգային վերածննդի գաղափարախոսությանը հիմք ծառայեց Ղարաբաղի փորձը, որը հայտնի էր ռուսական կողմնորոշումով:

բ) Զգալիորեն խորացվում են Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական քայլերը Արևելյան Հայաստանի մյուս մասերի վերաբերյալ (1828 և 1829թթ.):

գ) Անգամ «հայկական մարզը», որը գոյություն ունեցավ ընդամենը 12 տարի, չէր կարող հիմնականում գրականության մեջ նշված փաստերը որակավորելու որպես հայկական տարածքների ազատագրում: Հայոց մեծերը ընդունեցին նշված երևույթը որպես առաջադիմական քայլ, ակնկալելով հայ-ռուսական հարաբերությունների ներդաշնակ գարգացման համատեքստում, այն որպես էական երևույթ է միասնական հայկական պետականության կազմավորման ճանապարհին:

4. Ռուսաստանն իր Կովկասյան քաղաքականության մեջ հայ ժողովրդի նկատմամբ կարող էր քրեորոշում չի ունեցել: Նա շատ ճկուն ձևով օգտագործում էր հայերի արժանիքները աշխատասիրություն , ազնվություն , խիզախություն, ծառայողական ունակություն, որոնք շատ դեպքերում ազգին մղել են միասնության, որանք շահարկելով, նրան ծառայեցնելով իր նպատակներին: Եվ քանի որ Ռուսաստանը դասվում էր մեծ տերությունների շարքին, բնական է, որ քաղաքականությունը վարում է մշտական շահի դիտարկումով: Տվյալ ժամանակ (XIX դ. մինչև 1917թ.) հայկական պետականության վերականգնման մասին անգամ խոսք չէր կարող լինել: Ռուսաստանը, ինչպես մյուս տերությունները, ներառված էին աշխարհի բաժանման և վերաբաժանման գործընթացի մեջ:

5. XIX դարի 80-90-ական թվականներին հայ իրականության մեջ քաղաքական կուսակցությունների առաջացումով կարծես թե արթնանում են վաղեմի գաղափարները: Բայց կուսակցությունների միջև ընթացող լուրջ հակասությունների պատճառով, պարզ է, պետականության վերականգնման գործում հաջողություն չէր կարող լինել: Այնհայտ էր՝ հայկական պետականության վերականգնումը կախված էր Ռուսական կայսրության փլուզումից:

Հայ սոցիալ-դեմոկրատների ձախ մասը ընդունում է Ռուսաստանի բոլշևիկյան կուսակցության ազգային ծրագիրը, որի համաձայն բոլշևիկների իշխանության գալուց անմիջապես հետո ազգային հարցը կլուծվի դեմոկրատական սկզբունքներով, ազգերի ինքնորոշումով: Հենց դրա համար հայ ազգի անվանի հեղափոխականները, այդ թվում մեծ թվով դարաբաղցիներ, հարում են ռուսական հեղափոխությանը: Ինչպես ասացվածքն է ասում, հանում ազգի, ժողովրդի անգամ աստանայի հետ էլ պետք է պատրաստ լինել ընկերանալու:

1917թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո բոլշևիկյան իշխանությունների ղեկերումներից մեկը եղավ «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների դեկլարացիան» (նոյեմբեր, 1917թ.). որը հռչակում էր բոլոր ժողովուրդների համար հավասարություն և ինքնիշխանություն:

Հայ ժողովրդի ռազմա-քաղաքական գործիչները համոզված էին, որ նոր Ռուսաստանի միջոցով կարող են իր բնական ավարտին հասցնել հայկական տարածքների միավորումը, այդ թվում և Ղարաբաղը՝ մի ընդհանուր պետության մեջ:

Դրա վաղ վկայությունն է հեղափոխությունից անմիջապես հետո ծնված «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը (դեկտեմբեր 1917թ.): Իր բոլոր թերություններով հանդերձ այն կարող է նշանավորել նոր փուլ հայկական ամբողջական պետության ստեղծման գործում՝ որպես հայ ազգային-ազատագրական պայքարի արդյունք:

Դրա համար ձեռնարկվում էին լուրջ քայլեր՝ առաջին համապետությունը, Բաքվի կոմունան, փաստացի անկախության հաստատումը Ղարաբաղում 1918-1920թթ: Թուրքերը իզուր չէին սպառնում նրանց գոյությանը: Հայ քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարները ազգային շահերից ելնելով միասնական քաղաքականության հետևելու փոխարեն վարեցին դասակարգային մոտեցում, ինչը հմտորեն օգտագործեցին քաղաքական ասպարեզից հեռացող երիտթուրքական և նրա ժառանգորդ քեմալական Թուրքիան:

Զգիտես ինչու, այս բոլորը անտեսվում է խորհրդային պատմագրության կողմից: Պատմագրությունը լուրջ է նաև այն մասին, թե ինչու 1918-1921թթ. կյանքից հետագան հայ ամվակնի հեղափոխականները: Պարզապես նրանք պետք չէին ռուսական հեղափոխությանը նոր ժամանակներում: Մեր կարծիքով, հաճում հայոց պետականության վերածննդի, մի ամբողջ ավիրյալ սերունդ իր գլուխը դրեց բոլշևիկյան զոհասեղանին:

Հայ բոլշևիկների մեծագույն դժբախտությունը կայանում է նրանում, որ չտեսան (կամ չհասկացան) բոլշևիզմում կայսերական քաղաքականության գլխավոր միտումը, որը հետագայում որոշիչ դեր խաղաց ազգային հարաբերություններում, մասնավորապես, Բրեստի պայմանագիրը (Կովկասի մասով) դրա վառ վկայությունն է:

6. Հայոց միասնական պետականության վերականգնման գաղափարի խորտակումը, հայ հեղափոխականների և զորավարների ֆիզիկական ոչնչացումը, հայկական տարածքների ցաք ու ցրիվ տալը 1918-1921թթ. պայմանավորված էին ռուսական հեղափոխության կողմից հռչակած խնդիրներից կտրուկ հրաժարվելու և այսպես կոչված համաշխարհային պրոլետարական հեղափոխության գաղափարի առաջադրման և այդ ուրվականի իրականացումով: Բոլշևիկյան Ռուսաստանի ղեկավարությունը կատարեց մի ահավոր դավադիր քայլ, մեղմ ասած, շրջեց Ռուսաստանի պատմության անիվը: Մոռացության տվեց իր դարավոր զինակցին և բարեկամական ձեռք մեկնեց իր դարավոր թշնամուն: Փաստեր ինչքան ուզեք՝ սկսած Բրեստի պայմանագրի ընդունման պահից, վերջացրած՝ ճակատագրական 1921 թվականով: Բոլշևիկյան Ռուսաստանը ոչ միայն վերակենդանացրեց առաջին աշխարհամարտում պարտություն կրած Թուրքիային, որը դրսևորվեց երեք թուրքական պետությունների ստեղծումով, այլև թևի տակ առավ երիտթուրքերի պարագլուխներին (Էնվեր-փաշային, Ջեմալ-փաշային և մյուսներին): Այս ամենը կատարվեց հաճում «պրոլետարական հեղափոխության ցնորքային գաղափարի համար»: Այդ բարդ քաղաքական ժամանակաշրջանում Ղարաբաղի հետ կապված հարցերի պարզաբանումը շատ կարևոր է: Նշված հիմնահարցերի ուսումնասիրությունը փոքր ինչ արդեն սկսված է: Բայց դա չի կարող բավարարել ինչպես պատմագրության, այնպես էլ քաղաքական մտքի արդի պահանջները:

7. Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորման հարցի լուծման համար նոր հնարավորություններ ստեղծվեցին 1980-ական թվականներին խորհրդային Միությունում իրականացվող քաղաքական բարեփոխումների շնորհիվ: Ղարաբաղը առաջինն էր խՍՀՄ-ի տարածքում, որ բողոքի ձայն բարձրացրեց հաճում Հայաստանի հետ վերամիավորման: Ղարաբաղի քաղաքական գործիչները շատ շուտ պարզեցին, որ խորհրդային ղեկավարների նորաձևությունները կրում են զուտ կարգախոսական բնույթ և հարցի լուծման համար նոր արգելքներ են հորինում: Խորհուրդները ավելի շատ հիմնահարցեր էին ծնում, քան հնարավորություն ունեին դրանք լուծելու: Միանշանակ պարզվում էր, որ հայ ժողովրդի երկու հատվածի վերամիավորման հետ կապված հարցերը նոր լուծում կստանան խորհրդային Միության փլուզումից հետո: Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության կազմավորումը և նրա հետ կապված գործընթացը դրա վկայությունն է:

8. Եթե համեմատելու լինենք հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմական անցյալը և արդի ժամանակաշրջանը, ապա մնամատիպ եզրեր կարող ենք գտնել: Ռուսաստանի դաշնության համար այսօր կարևոր է ունենալ Ղարաբաղին Կովկասում հզոր դաշնակից քրիստոնեական պետություն: Դա չի կարող լինել Վրաստանը՝ հայտնի պատճառներով, իր բացարձակ թուրքամետ քաղաքականությամբ:

Արդի ժամանակաշրջանի հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունները հաստատուն են այդ հնարավորությունները ի օգուտ հայոց միասնական պետականության ստեղծման Ղարաբաղի դերը նշված գործընթացում ավելի կարևոր է, քան երբեք, թե՛ քաղաքական, թե՛ աշխարհատարածքային առումով:

Վերջին տասնամյակում հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների զինանոցում կոտակված հարցերի ճիշտ վերլուծությունը, պատմագրության և քաղաքագիտության կարևոր խնդիր լինելով, հնարավորություն կտա գալ ճիշտ եզրահանգումների:

Խորհրդային միության փլուզումը, Հայաստանի և Հեռավոր Ղարաբաղի հանրապետությունների ստեղծումը նշանավորվեց հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունների որակական մոր փոփոխ հաստատումով՝ միասնական հայկական պետության ստեղծման ճանապարհի որոնումով:

К ВОПРОСУ О РОЛИ КАРАБАХА В КОНТЕКСТЕ

РУССКО-АРМЯНСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ (XVIII — начало XXI в. в.)

Дадаян С. В.

Статья посвящена вопросу о месте Карабаха в русско-армянских политических отношениях XVIII и начала XXI в. в. и освещению ее в советской отечественной исторической литературе.

Крах СССР, образование Республики Армении и Нагорно-Карабахской республики ознаменовали собой наступление качественно нового этапа в русско-армянских отношениях, на пути образования единого армянского государства.

Գրականություն

1. Հայ ժողովրդի պատմություն հ.հ. VI, VII, Երևան 1967
2. Գրիգորյան Զ. Տ. Հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, Երևան, 1960
3. Գրիգորյան Զ. Տ. Հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամությունը, Երևան, 1967
4. Պողոսյան Ա. Մ. Ռուս-հայ բարեկամության պատմությունը, Երևան, 1974
5. Галоян Г. А. Россия и народы закавказья М., 1976
6. Навеки вместе. Ереван, 1978
7. Աղայան Մ. Պ. Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում, Երևան, 1981
8. Иоанисян А. Р. Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1990
9. Արրահամյան Հ. Արցախյան զոյամարտ, Երևան, 1991
10. Нагорный Карабах в 1918 —1923 гг., Сборник документов, Ответ. ред. В. А. Микаелян. Ереван, 1992
11. Вращан С. Армения между большевистским молотом туредкой наковальней. Ереван, 1992
12. Грант Е. Армянский вопрос вчера и сегодня, М., 1992
13. Казандисян Р. К предыстории самоопределения Нагорного Карабаха, М., 1997,
14. Айвазян С. История России. Армянский след, М., 2000
15. Բալայան Վ. Արցախի պատմություն, Երևան, 2002